

 <http://orcid.org/0000-0002-1550-1065>

Karolina Czerska

Uniwersytet Jagielloński

O naprawczej mocy literatury
w eseju Alexandre’a Gefena
Réparer le monde.
La littérature française face
au XXIe siècle [Naprawianie
świata. Literatura francuska
wobec XXI wieku]

Abstract

On the Restorative Power of Literature in Alexandre Gefen’s Essay *Réparer le monde. La littérature française face au XXIe siècle* [Repairing the World. French Literature Facing the 21st Century]

The aim of this paper is to discuss Alexandre Gefen’s essay published in 2017 in which the researcher presents the panorama of latest French prose in the perspective of responsibility for the world and fixing it. The author notes that Gefen also discusses texts from the two last decades of the 20th century, which shows that it was in that period that French writers started to take interest in the human identity and relationship with the world. One of the important genres analyzed by Gefen is autobiography, well-established in the French literary tradition. Another significant matter is the current transformation of literary practices, of the position of the writer and the reader, and of the publishing market, which Gefen also analyzes from the perspective of restoration and therapeutic literature that should care for the readers and heal them. Gefen’s essay is presented as a text encouraging its reader to reflect deeply on the condition of the contemporary world.

Słowa kluczowe: Alexandre Gefen, literatura naprawcza (*littérature réparatrice*), literatura francuska, empatia, *care studies*, autobiografia

Keywords: Alexandre Gefen, restorative literature (*littérature réparatrice*), French literature, empathy, care studies, autobiography

Alexandre Gefen jest krytykiem i teoretykiem literatury, związanym obecnie z renomowanym francuskim ośrodkiem badawczym Centre National de la Recherche Scientifique i z Sorboną. Ostatnio jego zainteresowania coraz wyraźniej skupiają się na humanistyce cyfrowej, w tym na upowszechnianiu wiedzy przez platformy internetowe. To Gefen dwadzieścia lat temu stworzył stronę *Fabula. La Recherche en littérature* (fabula.org), bez której dzisiaj trudno sobie wyobrazić monitorowanie bieżącego literaturoznawstwa (głównie) obszaru frankofońskiego. Niniejszy artykuł koncentruje się na ostatnim opracowaniu naukowym (w oryginale „essai”; esej to obszerny, bo liczy ponad 200 stron) tego autora, wydanym w 2017 roku przez Éditions Corti, zatytułowanym *Réparer le monde. La littérature française face au XXIe siècle*. Przedmiotem zainteresowania Gefena stało się w tym przypadku „naprawianie świata”, oczywiście poprzez literaturę – głównie prozę, bo poezja i dramat są tu właściwie nieobecne, przy czym autor zawęża pole tekstów literackich do literatury francuskiej (co nie znaczy, że nie odnosi się do przykładów spoza Francji). Podczas lektury książki szybko okazuje się, że nie chodzi wyłącznie o literaturę XXI wieku; publikacja ta zawiera obszerny i rozbudowany wstęp na temat francuskiej powieści lat 80. i 90. XX wieku. W jednym z wywiadów Gefen wyjaśniał, że jest jeszcze zbyt wcześnie, by oceniać tendencje *stricte* literackie w pisarstwie nowego milenium (mowa o kilkunastu latach wstecz, wywiad udzielony został niedługo po publikacji książki) i musi upłynąć więcej czasu, by móc spojrzeć na tę literaturę z wystarczającego dystansu¹. A zatem francuski badacz upatruje swoistą zmianę, to jest wyraźne nasilenie się „naprawczej” tendencji w okresie, który rozpoczął się wraz z nowym milenium, ale jednocześnie przygląda się temu zjawisku w znacznie szerszej perspektywie, analizując literaturę francuską ostatnich dwóch dekad ubiegłego tysiąclecia; dzięki tak obranej pozycji obserwuje ewolucję „troszczącej się” o świat literatury, analizując jej uskoki i przesunięcia, a w końcu – jej swoisty rozpad w ostatnich kilkunastu latach.

Gęsty, solidnie rozbudowany wstęp eseju otwiera stwierdzenie autora, że „na początku XXI wieku wyłoniła się koncepcja pisarstwa i czytelnictwa, którą [nazwałby] «terapeutyczną»; koncepcja literatury, która leczy, troszczy się, pomaga, lub przynajmniej «czyni dobrze»” (s. 9)². Ten swoisty program naprawczy, który według Gefena skutecznia literatura francuska ostatnich lat, objawia się w refleksji nad jednostką, w nadawaniu sensu tożsamościowego wspólnotom oraz w „tkaniu nowych geografii” (s. 9). Chodziłoby o teks-

¹ *Écrire pour réparer le monde: entretien avec Alexandre Gefen*, wywiad przeprowadził F. Moricet i P.-H. Ortiz, „Nonfiction. Le quotidien des livres et des idées”, data publikacji: 15.03.2018, <https://www.nonfiction.fr/article-9286-ecrire-pour-reparer-le-monde-entretien-avec-alexandre-gefen.htm> [dostęp: 5.02.2021].

² A. Gefen, *Réparer le monde. La littérature française face au XXIe siècle*, Paris: Éditions Corti 2017, s. 9. Cytaty z eseju (we własnym tłumaczeniu) lokalizuję bezpośrednio w tekście głównym, podając w nawiasie numer strony.

ty mniej emancypacyjne, a bardziej naprawcze. Jak miałyby zatem działać taka literatura? Powinna stawiać czoła światu, łagodzić cierpienie, pomagać tak, abyśmy żyli lepiej (s. 10). Gefen w tym projekcie dość szeroko pojętej „leczniczej” literatury upatruje twór, który miałby zastąpić ruch polityczny czy religijny, taki, który zamiast nich zatroszczy się o ofiary i zajmie się ich traumami – i to zarówno na poziomie indywidualnych jednostek, jak i w tkance społecznej.

Wachlarz działań naprawczych literatury przywołanych w opracowaniu Gefena odzwierciedlają czasowniki, które wskazują na powtórzenie (konieczność powtórzenia) danego działania lub na celowe ulepszenie: *réparer* (naprawiać, reperować, poprawić, wynagrodzić), *renouer* (zawiazać, połączyć na nowo), *ressouder* (zespawać, wzmocnić, zacieśnić), *retisser* (utkać). Gefen podkreśla wspólny cel tych wszystkich działań: chodzi o empatię i akcje wpisujące się w etykę *care* w pojęciu Joan Tronto i w tak ważne dla „leczniczej” refleksji krytycznej *care studies*. Francuski badacz wieszczy koniec programów literackich i szkół estetycznych. Literatura jawi się jako forma interwencji, operująca na przeszłości (uzdrowia poprzez retrospekcję), terażniejszości i przyszłości (poprzez „wzmacniające proroctwo”, pozytywne programowanie ciągu dalszego); często tego typu działanie zachodzi w miejscach, które wyraźnie i boleśnie kojarzą się z *interwencją* – na przedmieściach, w zakładach pracy czy w więzieniach. Jednak owa interwencja może być rozumiana bardziej subtelnie i wsobnie – badacz przywołuje funkcję literatury opierającą się na tym, że można się w niej rozpoznać, zrozumieć siebie poprzez nią czy projektować siebie na nią – i, ponownie, dotyczy to zarówno jednostek, jak i społeczności.

[...] celem tej książki jest tyleż opisanie form i miejsc interwencji tej literatury (czy tegoż *użycia* literatury), co projektów jej działania, z akcentem położonym zarówno na wartość związaną z zastosowaniem społecznym i indywidualnym, jak i na wyraźne programy i dyskursy uzasadniające. Myśl, że literatura nas leczy i czyni nas lepszymi, jest współczesną mantrą nie do zweryfikowania i w ogóle nie chodzi o osąd rzeczywistości [...], o działanie literatury na jednostki i społeczeństwa; jest to kwestia podlegająca psychologii lub socjologii, a analizy na ten temat, którymi dysponujemy – są w załączku. Natomiast analiza dyskursów o sile literatury oznacza zwrócenie uwagi na fakt, że współcześnie literatura nie jest celem samym w sobie, lecz potężnym mechanizmem społecznym lub symbolicznym, działającym na świadomości i sercu (s. 16–17).

Gefen proponuje przegląd współczesnej francuskiej fikcji literackiej, aby zastanowić się nad głównymi transformacjami zachodzącymi na naszych oczach. Owym zmianom podlegają praktyki literackie, gatunki i normy, pozycja pisarza i definicja samej literackości. Istotna w tym kontekście jest demokratyzacja literatury, traktowanie równie serio „literatury wysokiej”, jak i, przykładowo, warsztatów pisania. Stawką jest swoista „resocjalizacja” literatury, jej upodmiotowienie (Gefen chętnie używa angielskiego terminu *empo-*

werment, który w ostatnich latach zyskał dużą popularność wśród frankofonów – chociaż w użyciu jest także francuski odpowiednik *empouvoirement*). Literatura daje wszystkim szansę na widzialność i wieczność – poprzez wpisanie w tradycję literacką, co niezwykle liczy się we współczesnej kulturze, którą charakteryzuje „ostentacyjność tekstowa” i w której panuje powszechny obowiązek bycia widzialnym – co dotyczy zarówno autorów, jak i czytelników. Pisarze nie są już twórcami zamkniętymi w wieży z kości słoniowej, odgradzonymi od swoich czytelników – są i powinni być blisko nich. Pisarstwo nie ogranicza się natomiast do powołania zarezerwowanego dla wybrańców, lecz jest aktywnością niezbędną do wyrażania siebie; odbiorcy literatury z kolei nie zamykają się w elitarniej grupie intelektualistów, niedostępnej dla „zwykłego” człowieka.

Ciekawym zagadnieniem podjętym przez Gefena jest zmieniający się rynek wydawniczy w kontekście tytułowej naprawczości literatury. Symptomatyczne są chociażby zmiany zachodzące w nomenklaturze, jak nazewnictwo działów i poszczególnych półek w księgarniach, gdzie dzisiaj często „rozwój osobisty” zastępuje „eseje”. Lektura może być traktowana jak rozrywka, ale też jako możliwość rozwoju albo „lekarstwo dla duszy”. W tej rozbudowanej maszynie, która ma pomagać lepiej żyć, biorą udział nie tylko autorzy i czytelnicy, ale także wydawcy i krytycy. Stawką jest między innymi przełamanie tradycyjnego myślenia i przyzwyczajień „elitarniej literatury”, przykładowo przez wszechobecną dzisiaj arteterapię czy warsztaty pisania.

„Literaturę francuską XXI wieku aż do historii dręczy pęd tożsamościowy, zamysł terapeutyczny, ideologia relacji i obsesja pamięci” (s. 256). Według Gefena dwie Nagrody Nobla w dziedzinie literatury przyznane w XXI wieku francuskim pisarzom ewidentnie wrażliwym na los człowieka – na zapomniane cywilizacje i pamięć o tych, którzy odeszli, stając się niewidzialnymi – Jean-Marie Gustave’owi Le Clézio (2008) i Patrickowi Modiano (2014), potwierdzają tylko, jak mocna we francuskiej literaturze jest chęć troszczenia się o świat. Rzeczywiście, jeśli zestawia się ten duet (bardzo różnych) pisarzy z dwoma (także niezwykle różniącymi się) laureatami literackiego Nobla sprzed kilkudziesięciu lat, Albertem Camusem (1957) i Jeanem-Paulem Sartre’em (1964, nagrody nie przyjął), to widać, jak przesuwana się punkt ciężkości w historii literatury zaangażowanej. Według Gefena nie chodzi dzisiaj *stricto* o zmienianie samego świata czy odseparowanie się od niego, lecz o myślenie o tym, co może być „myślane” wyłącznie przez literaturę; obierając taką drogę, literatura uwrażliwia czytelnika na drugiego człowieka i na świat³.

³ Por. Emmanuel Carrère w jednej z powieści proponował zamiast myślenia (fr. *penser*) – zakładanie opatrunku (fr. *panser*) jako jedną z głównych funkcji literatury. Cyt. za: D. Labouret, *Histoire de la littérature française des XXe et XXIe siècles*, Malakoff: Armand Colin 2018, s. 288. Homonimiczność i potencjalne zależności znaczeniowe francuskich czasowników *penser* i *panser* wykorzystał także Bernard Stiegler, zob. *idem, Qu'appelle-t-on panser? Au-delà de l'entropocène*, vol. 1: *Immense régression*, Paris: Les liens qui

Nie sposób wymienić wszystkich autorów i tytułów przywoływanych w *Réparer le monde...*, czytelnik ma tu bowiem do czynienia z dziesiątkami tekstów literackich. Można jednak wspomnieć kilka nazwisk, które stosunkowo często powracają w pracy Gefena. Tytuł tomu nawiązuje do powieści Maylis de Kerangal (*nota bene* jedynej powieści tej autorki przetłumaczonej na język polski) *Reperować żywych* (*Réparer les vivants*)⁴, potraktowanej przez Gefena jako tekst emblematyczny dla całego pokolenia francuskich pisarzy. Powieść z 2014 roku porusza kwestię odpowiedzialności za świat i jego naprawiania. Głównym „zdarzeniem”, wokół którego toczy się akcja, jest operacja, a konkretnie – przeszczep serca. Tak ustawiona oś powieści pozwala autorce na pokazanie od środka życia szpitala, czy szerzej – funkcjonowania służby zdrowia we Francji oraz mechanizmów prowadzących do podejmowania kluczowych decyzji przez lekarzy; jednocześnie opowieść zyskuje wymiar metaforyczny: de Kerangal postuluje pochowanie zmarłych – oddanie im czci i naprawianie żywych – poprzez towarzyszenie im. Kolejnym „patronem” książki Gefena jest Pierre Michon, autor kultowej we Francji i znanej także polskiemu czytelnikowi powieści *Żywoty maluczkich* (*Vies minuscules*) z 1984 roku, którą otwiera następujące motto (słowa André Suarès): „Nieszczęście w tym, że on wierzy, iż maluczcy bardziej są realnymi ludźmi od innych”⁵. Pisarz ten, który chciałby stworzyć autobiografię gatunku ludzkiego (s. 47), skupia się na zwykłych, często zapomnianych ludziach, opisując tak ich życie, że urasta ono do rangi legendy lub żywotów wielkich osobistości. Wielokrotnie, w kolejnych rozdziałach książki, przywoływana jest Annie Ernaux, autorka wielu powieści autobiograficznych, w których opisuje życie swoje i swojej rodziny, jednocześnie odmalowując literacko-socjologiczny portret całego pokolenia; szczególnie ceniona jest jej powieść *Les Années* (Lata) z 2008 roku, określona przez Gefena jako „literacka Arka Noego” (s. 243). Powieści Ernaux – pisze Gefen – naprawiałyby świat dzięki archiwizowaniu śladów i wspomnień, czyniąc tym samym literaturę swoistym archiwum kultury, jej muzeum; w takiej perspektywie sam autor staje się natomiast konserwatorem czasu.

Zasadnicza część książki, w której Gefen dokonuje przeglądu tekstów „naprawczych” i „uzdrawiających” i w której przewijają się dziesiątki nazwisk oraz cytatów⁶, podzielona została na siedem rozdziałów: *Face à soi* (Wobec siebie), *Face à la vie* (Wobec życia), *Face aux traumas* (Wobec traum), *Face à la maladie* (Wobec choroby), *Face aux autres* (Wobec innych), *Face*

libèrent 2018 i *idem*, *Qu'appelle-t-on panser?*, vol. 2: *La Leçon de Greta Thunberg*, Paris: Les liens qui libèrent 2020. Niektóre prace Stieglera zostały przełożone na język polski przez Michała Krzykawskiego.

⁴ M. de Kerangal, *Reperować żywych*, przeł. K. Arustowicz, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2015.

⁵ Cytat za polskim przekładem Wojciecha Gilewskiego, P. Michon, *Żywoty maluczkich*, Warszawa: Czytelnik 2006, s. 8.

⁶ Sama bibliografia zajmuje w książce pięćdziesiąt stron.

au monde (Wobec świata) i *Face au temps* (Wobec czasu). W mniejszym lub większym stopniu, ale w zasadzie we wszystkich rozdziałach Gefen powraca do gatunku autobiografii, ważnego narzędzia odpowiadającego na niepokoje współczesnego człowieka. W dwóch pierwszych rozdziałach pisanie o sobie staje się główną osią rozważań badacza. Jest to dla niego przyczynek, aby korpus omawianych tekstów nie ograniczał się do literatury XXI wieku, ale – jak już wspomniałam – sięga on do lat 80. wieku XX. Według Gefena to dla francuskiej literatury okres kluczowy, i to na wielu poziomach. Następuje w nim bowiem powrót do podmiotu i do rzeczywistości, poświęca się uwagę światu, odżywa zainteresowanie tożsamością i konstruowaniem siebie; to również czas wyostrzonej refleksji moralnej i imperatywu, by ocalać siebie oraz innych – chociażby w skromnym zakresie. Taki zabieg ustawienia naprawczości literatury w perspektywie uwzględniającej koniec XX wieku z jednej strony wydaje się potrzebny, pasjonujący, daje bowiem szerszy kontekst i pozwala na obserwowanie swoistej ewolucji tej gałęzi francuskiej literatury, z drugiej jednak – ostrość „reperowania” poprzez literaturę, którą tak mocno wyznacza piarstwo obecnego wieku – zdaje się zamazywać. Wracając do autobiografii, według autora *Réparer le monde...* ta współczesna zbliża się do dyskursu *help yourself*, zachęcającego do odnalezienia w sobie autentyczności, mocy i sensu życia poprzez swoisty literacki „certyfikat egzystencji” (s. 58). Gefena, jako badacza wrażliwego na cyfryzację świata, intryguje biografia cyfrowa, której przykładem są osie czasu na portalach facebookowych, gdzie dochodzi do wymazywania „ja” i wymyślenia go na nowo. Autor zwraca uwagę na złożoność literatury cyfrowej, ale i na zagrożenia, jakie ta za sobą niesie.

W rozdziale poświęconym literaturze ustosunkowującej się do traum również powraca refleksja o latach 80. XX wieku z „obowiązkowymi odniesieniami” do francuskiego neuropsychiatry Borisa Cyrulnika i jego koncepcji rezyliencji⁷. Gefen zauważa, że to jednak w ostatnich latach we Francji szybciej rozwijają się w literaturze studia nad traumą, a literatura jawi się jako głos w odpowiedzi na cierpienie, wynikające zarówno z traum przeżywanych przez jednostki – wsobnych i intymnych, jak i traum historycznych oraz zbiorowych (wojny, katastrofy, dekolonizacja). Swoistą „szansą” dla literatury stała się także choroba. W tym kontekście symptomatyczne jest chociażby ustanowienie w 2008 roku francuskiej nagrody literackiej Prix Paroles de patients; rosnąca liczba piszących lekarzy (z ważnym w tej twórczości aspektem wykonywanego przez nich zawodu), ale też zadania literackie – pisarskie lub czytelnicze, wdrażane w ramach leczenia szpitalnego czy opieki paliatywnej. Spośród dziesiątek niezwykle interesujących przykładów takich działań wymienię tylko Valérię Milewską i jej projekt „szpitalnej biografii” (*biographie hospitalière*). Niegdyś dramatopisarka, Milewska działa obecnie na oddzia-

⁷ Zob. *Résilience. Connaissances de base*, dir. de B. Cyrulnik, G. Jorland, Paris: Odile Jacob 2012.

le opieki paliatywnej w szpitalu w Chartres, gdzie od kilkunastu lat pomaga umierającym pacjentom pisać ich własne biografie, które po śmierci autorów przekazywane są ich bliskim. Jak zaznacza Gefen, to, co od lat osiemdziesiątych było literaturą towarzyszącą chorobie, od nowego tysiąclecia przekształca się w formy bezpośredniej interwencji w szpitalach. Przepracowanie utraty może dotyczyć autora albo czytelnika, zyskującego dzięki literaturze żaloby specyficzny słownik do wykorzystania w opisywaniu własnej sytuacji. Literatura współczesna staje się również źródłem wiedzy o zawiłościach ludzkich emocji, o czym świadczą takie działania, jak zalecanie konkretnych lektur sędziom albo wyznaczanie skazanym zamiast kary więzienia – obowiązku uczestniczenia w seminariach literackich. W książce omawiane są osobno projekty literackie, uwrażliwiające na przestrzeń; w tej części książki Gefen zwraca przede wszystkim uwagę na powieści ukazujące złożoną tożsamość prowincji oraz kwestię przemieszczania się ludności ze wsi do miast. Część książki poświęcona jest również konfrontacji z duchami historii i z doświadczeniami Holokaustu; mowa też o tekstach, w których uwaga skierowana jest na przyczyny oraz skutki konfliktów i represji przed II wojną światową i po niej (ofiary stalinizmu i stłumienia Praskiej Wiosny, działania Frakcji Czerwonej Armii), a także na ludobójstwa (Rwanda). To jedynie wyimki z niezwykle interesującego zestawienia wielorakich tendencji literatury naprawczej, analizowanych przez Gefena.

Francuski badacz zaznacza swój dystans wobec wiary w sprawczość omawianej literatury. Jego celem jest opis, nie zaś usprawiedliwianie czy utożsamianie się z analizowanymi projektami. Już we wstępie serwuje czytelnikowi swoistą serię „nie wiem” (w której zresztą przywołuje nazwiska autorek i autorów chętnie cytowanych w książce):

Nie wiem, czy liryczne zacięcie Pierre'a Michona w *Żywotach maluczkich* zdoła, jak marzy sam autor, poprzez słowo przywrócić do życia dzieci, które zmarły zbyt wcześnie; nie wiem, czy projekt Emmanuela Carrère'a, by poświadczać o ofiarach chorób lub tsunami, jest czymś innym niż poza, aby wyjść poza estetyczne osamotnienie; nie wiem, czy Annie Ernaux lub jej czytelnicy poczuli się lepiej dzięki pamięci ofiarowanej przez nią odchodzącemu właśnie światu; nie wiem, czy ma sens intencja François Bona, aby uczynić widzialnymi tych zapomnianych, wzgardzonych przez system społeczny. Nie wiem nawet, czy szykuje on i ustala możliwość działania w nadchodzącym porządku politycznym, czy choćby empatycznej uwagi, która mogłaby wyznaczyć formy zwykłej troski. Nie wiem, czy Jean Rouaud zdoła literaturą „wypełnić ziejącą przestrzeń pomiędzy słowami i rzeczami” albo czy Patrick Deville zdoła „uratować” dzięki biograficznym opowiadaniom dziesięć miliardów istnień zamieszkujących tę ziemię (s. 23).

Cel uzdrawiającej literatury wydaje się szczytny i w teorii jest niezwykle poruszający, jednak nie można nie zadać pytania o rzeczywistą moc sprawczą omawianych przez Gefena tekstów literackich. Przychodzi tu na myśl dyskutowana w ostatnich latach, budząca liczne kontrowersje, kwestia zwrotu dzieł

sztuki dawnym koloniom, ograbionym wieki lub dekady temu przez Europejczyków. Rzecz jasna, już samo wskazanie problemu i możliwych rozwiązań jest cenne, jednak realizacja tych szczytnych zamierzeń niekoniecznie okazuje się satysfakcjonująca w perspektywie rzeczywistego „naprawiania świata”. Nawiążę do przykładu Francji i do zapowiedzi Emmanuela Macrona z 2017 roku, że w ciągu pięciu lat opracowane zostaną zasady zwrotu dzieł sztuki państwu Afryki Subsaharyjskiej, zrabowanych przez kolonizatorów i znajdujących się obecnie na terenie Francji. Raport ogłoszony w kolejnym roku szacował całkowitą sumę dzieł do zwrotu na około 90 tysięcy (z czego 66 980 obiektów z kolekcji paryskiego Musée du quai Branly)⁸; dwa lata później francuski parlament przegłosował zwrot 27 obiektów, a w listopadzie 2019 roku przekazano Senegalowi... dziewiętnastowieczną szablę⁹. Oczywiście, to dość drastyczny przykład, ale zasadna wydaje się refleksja, jaka część dzieł z „listy” Gefena i w jakim stopniu ma działanie terapeutyczne, a w jakim „naprawczość” pozostanie jedynie dobrze brzmiącym, ale martwym konstruktem teoretycznym.

Dla części czytelników omawiana publikacja Alexandre’a Gefena z pewnością będzie panoramą literatury francuskiej od lat 80. XX wieku do, mniej więcej, 2017 roku (pomijając znaczących i interesujących pisarzy, ale to kwestia wyboru autora). Jednocześnie stanowić może ujęty w jednym zbiorze ogrom ciekawych informacji na temat kondycji świata ostatnich dekad, z pewnością wykraczający poza Francję – choć może nie tak bardzo w stronę innych krajów frankofońskich¹⁰, jak ku amerykańskim pisarzom i naukowcom. Dobrany przez Alexandre’a Gefena korpus tekstów zostaje przez niego wpisany w gęsto utkaną mapę, która łączy współczesną refleksję socjologiczną i psychologię; autor chętnie odwołuje się do studiów amerykańskich, zaś szczególnie istotne okazuje się dla badacza przystawienie nowej francuskiej literatury do *care studies*. Gefen odwołuje się często zarówno do amerykańskich pisarzy i poetów, jak i do naukowców zza oceanu; wyjątkowo pociągające okazują się nazwiska tych, którzy łączą praktykę literacką z nauką. W książce przywołani zostają więc między innymi: Mark Turner, Jonathan Gottschall, Ellen Dissanayake czy Keith Oatley. Oczywiście, jest to wzbogacająca perspektywa, wy-

⁸ Zob. F. Sarr, B. Savoy, *Rapport sur la restitution du patrimoine culturel africain. Vers une nouvelle éthique relationnelle*, 2018, http://restitutionreport2018.com/sarr_savoy_fr.pdf [dostęp: 9.02.2021].

⁹ Zob. E. Dłużewska, *Holendrzy chcą zwrócić byłym koloniom skradzione dzieła sztuki. Słynne muzea opustoszeją?*, „Gazeta Wyborcza”, 9.02.2021, <https://wyborcza.pl/7,75410,26765964,holendrzy-chca-zwrocic-bylym-koloniom-skradzione-dziela-sztuki.html#S.-K.C.B.1-L.1.maly> [dostęp: 9.02.2021].

¹⁰ *Nota bene*, koncept Frankofonii jest ostatnio krytycznie weryfikowany m.in. przez Christophe’a Ippolito w książce *Vers des identités culturelles postfrancophones. Pour des littératures en langue française libérées des errements de la Francophonie*, Caen: Passage(s) 2019.

wołująca jednocześnie całą serię pytań o możliwe przedłużenie refleksji nad poszczególnymi wątkami, ale również o zasadność konkretnych zestawień. To zatem cenna lektura, z pewnością zmuszająca do krytycznego myślenia.

Pytań wynikających z lektury *Réparer le monde...* jest oczywiście więcej. Część z nich dotyczy samego doboru analizowanych tekstów literackich. Zastanawia stosunkowo niewiele miejsca poświęconego literackiemu opracowaniu szczególnie, jak się zdaje, bolesnej rany – wojny z Algierią i kolonizatorskiej przeszłości Francji¹¹. Gefen co prawda wymienia kilka tytułów, ale zdaje się, że czytelnik oczekiwałby więcej, skoro mowa o naprawianiu świata. Z kolei manifest podpisany przez 44 pisarzy francuskojęzycznych (w tym urodzonych we Francji) *Pour une littérature-monde en français*, opublikowany w 2007 roku, zostaje ledwie wspomniany. Pojawiająca się w książce uwaga, że projekt Gefena nie uwzględnia literatur migracyjnych, akurat tych braków nie wyjaśnia. Właściwie prawie nieobecna jest też w książce kwestia antysemityzmu; przywołana zostaje znikoma liczba przykładów literatury „leczącej” z traum po atakach terrorystycznych. Przykładowo, powieść *Windows on the World* Frédéric Beigbedera z 2003 roku¹², która jest interesującą literacko odpowiedzią na ataki na World Trade Center – nie znalazła się w projekcie Gefena. Jeśli faktycznie pewne palące w aktualnym świecie tematy są w literaturze francuskiej (aż tak) mało obecne, może warto było wpleść w projekt refleksję krytyczną dotyczącą tych braków¹³.

Z eseju Gefena wyłania się obraz głęboko poranionego świata. Świat, który ma się źle, to w perspektywie badacza przede wszystkim ludzie – jednostki i społeczności. Natomiast niezwykle mało uwagi poświęcone zostaje planecie, zwierzętom i roślinom. Pojawia się zatem pytanie, czy nurt ekokrytyczny jest w rzeczywistości w tak małym stopniu obecny we francuskiej literaturze? Oczywiście, należy pamiętać, że książka Gefena ukazała się w 2017 roku, a kilka lat, które upłynęły od momentu jej ukończenia, to w perspektywie rozwijającego się świata i towarzyszącej mu myśli krytycznoliterackiej – bardzo znaczący okres. Komplementarna wobec opracowania naukowego Gefena będzie z pewnością nowość wydawnicza, która wyszła spod pióra belgijskiego badacza Pierre'a Schoentjesa. Ponadczterystustronicowy esej *Littérature et l'écologie. Le mur des abeilles* poświęcony jest ekopoetyce i ekokrytyce

¹¹ Świetną książką na ten temat jest ostatnia publikacja Ludwika Włodek *Gorsze dzieci Republiki. O Algierczykach we Francji*, Wołowiec: Czarne 2020.

¹² Polski przekład: F. Beigbeder, *Windows on the World*, przeł. M. Kamińska-Maurugeon, Warszawa: Noir 2004.

¹³ Na temat dwóch „wielkich nieobecnych” w książce Gefena figur współczesnej literatury francuskiej, Michela Houellebecqua i Virginie Despentes, zob. *Écrire pour réparer le monde: entretien avec Alexandre Gefen*.

we francuskiej literaturze współczesnej. Wydany został również przez paryskie Éditions Corti, w tej samej serii co omawiana publikacja Gefena – „Les Essais”¹⁴.

Przywoływany już Boris Cyrulnik zauważył, że nie istnieje kultura, w której nie byłoby rytuału żałoby; mówił o tym w marcu 2020 roku podczas pierwszego europejskiego *lockdownu* związanego z pandemią COVID-19. Według Cyrulnika, już wtedy zaistniała sytuacja skrajnie tragiczna, głęboko dotykająca kondycji ludzkiej, powodując rozpacz i cierpienie żyjących wobec niemożności uczestnictwa w pochówku bliskich zmarłych. W kontekście wypracowania niezbędnego substytutu więzi z osobami starszymi, które znalazły się w izolacji, pojawił się postulat powrotu do tradycyjnej korespondencji i wysyłania listów¹⁵. Z pewnością literatura covidowa czy postcovidowa (?) dotyczyć będzie zarówno (niemożliwej do przepracowania) żałoby, utraty, choroby, bankructwa, tęsknoty za drugim człowiekiem i za naturą, a także przeniesienia się znaczącej części ludzkiej aktywności do sieci. Z dzisiejszą świadomością, że i tak już poraniony człowiek i świat konfrontuje się właśnie z niewyobrażalnym, esej Alexandre’a Gefena wybrzmiewa szczególnie dojmująco.

Bibliografia

- Beigbeder F., *Windows on the World*, przeł. M. Kamińska-Maurageon, Warszawa: Noir 2004.
- Cyrulnik B., *Après chaque catastrophe, il y a un changement de culture*, wywiad przeprowadziła L. Salamé, Radio France Inter, data publikacji: 25.03.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=9t8THBMLuws> [dostęp: 1.02.2021].
- Dłużewska E., *Holendrzy chcą zwrócić byłym kolonom skradzione dzieła sztuki. Słynne muzea opustoszeją?*, „Gazeta Wyborcza”, 9.02.2021, <https://wyborcza.pl/7,75410,26765964,holendrzy-chca-zwrocic-bylym-koloniom-skradzione-dziela-sztuki.html#S.-K.C-B.1-L.1.maly> [dostęp: 9.02.2021].
- Écrire pour réparer le monde: entretien avec Alexandre Gefen, wywiad przeprowadzili F. Moricet i P.-H. Ortiz, „Nonfiction. Le quotidien des livres et des idées”, data publikacji: 15.03.2018, <https://www.nonfiction.fr/article-9286-ecrire-pour-reparer-le-monde-entretien-avec-alexandre-gefen.htm> [dostęp: 5.02.2021].
- Gefen A., *Réparer le monde. La littérature française face au XXIe siècle*, Paris: Éditions Corti 2017.
- Ippolito C., *Vers des identités culturelles postfrancophones. Pour des littératures en langue française libérées des errements de la Francophonie*, Caen: Passage(s) 2019.

¹⁴ P. Schoentjes, *Littérature et l'écologie. Le mur des abeilles*, Paris: Éditions Corti 2020.

¹⁵ B. Cyrulnik, *Après chaque catastrophe, il y a un changement de culture*, wywiad przeprowadziła L. Salamé, Radio France Inter, data publikacji: 25.03.2020, <https://www.youtube.com/watch?v=9t8THBMLuws> [dostęp: 1.02.2021].

- Kerangal M. de, *Reperować żywych*, przeł. K. Arustowicz, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2015.
- Labouret D., *Histoire de la littérature française des XXe et XXIe siècles*, Malakoff: Armand Colin 2018.
- Michon P., *Żywoty maluczkich*, przeł. W. Gilewski, Warszawa: Czytelnik 2006.
- Résilience. Connaissances de base*, dir. de B. Cyrulnik, G. Jorland, Paris: Odile Jacob 2012.
- Sarr F., Savoy B., *Rapport sur la restitution du patrimoine culturel africain. Vers une nouvelle éthique relationnelle*, 2018, http://restitutionreport2018.com/sarr_savoy_fr.pdf [dostęp: 9.02.2021].
- Schoentjes P., *Littérature et l'écologie. Le mur des abeilles*, Paris: Éditions Corti 2020.
- Stiegler B., *Qu'appelle-t-on panser? Au-delà de l'entropocène*, vol. 1: *Immense régression*, Paris: Les liens qui libèrent 2018.
- Stiegler B., *Qu'appelle-t-on panser?*, vol. 2: *La Leçon de Greta Thunberg*, Paris: Les liens qui libèrent 2020.
- Włodek L., *Gorsze dzieci Republiki. O Algierczykach we Francji*, Wołowiec: Czarne 2020.